

Бунда жаслар сөзи “биз” алмасығына карата қолланылып еде анықластырып келеди хэм айырымланған ағзалар хызметинде келген. Бирақ айырымланған ағзалар тек ғана алмасықларды айырымлап келмейди. Мысалы:

Хәзирше хеш нәрсеге алаңсыз, аяғына ораў болғандай бала жоқ – жас ўақытлары еди [4:67].

“Алаңсыз”, “аяғына ораў болғандай бала жоқ” сөзлери ўақытқа карата шеберлик пенен қолланылады хэм буның менен автор ўақыт түсинигин қахарман негизинде кең көлемде сүүретлейди. Ал мына мысалда: Тап сол ўақыт жырқ етип баба келип қалды. Шал пал хәррелеринин қутылары тәрепке кеткен еди...

Көпте көрген кисилер Мөминди – Мөмин шаққан деп атайтуғын еди. Бул этирапта оны хэмме таныр еди, ол да хэммени билер еди [9:12].

Ғарры Мөмин шаққаннның мийманларға желип-жуўырып хызмет қылыўы хеш кимди таңландырмас, соның ушын да өз аты...[9:13].

Бул жерде Мөминди айтыў ушын автор алдыңғы ғәплерде баба, шал сөзлерин қолланады. Демек, буны биз катафорик референс сыпатында қолланамыз. Ал, қахарман “Мөмин” деп анықластырылғаннан кейин “Мөмин шаққан” деп аталады, яғный айқындауыш сөз “шаққан” менен еле де анықлылық береді хэм анафорик референс сыпатында анализленеди.

Демек, анафорик хэм катафорик референслерди анализ қылғанда, алмасықлар хэм айырымланған ағзалар, әсиресе, айқындауышлар үлкен әхмийетке ийе. Егер текст баслануында субъект ямаса объекттиң анық атамасы берилсе, кейин ала олар алмасықлар менен көрсетилсе хэм бул анық болуы ушын гәп ямаса текст алдына, яғный дәслепки бөлегинде көрсетилген болса - анафорик референс, егер текст баслануында субъект ямаса объект атамасы берилмей алмасықлар ямаса басқа атамалар менен берилсе хэм ол гәптиң кейинги бөлимлеринде келитирилсе - катафорик референс деп түсинемиз.

Дискурс анализ яғный текст анализи қарақалпақ тил илимине жаңа тараў сыпатында енди келип қосылды. Хәзирги ўақытта қарақалпақ тили хэм әдебияты қәнигелигиниң IV курс оқыў бағдарламасында пән сыпатында өтилмекте. Жуўмақлап айтқанда, еле бул тараўда ислейтуғын ислер, изертлеўлер жүдә көп. Солай екен, дискурс анализ сабағында үйренип атырған қызықлы хэм әхмийетли билимлерди еле де тереңрек ийелеў тил билимининде «текст лингвистикасы»ның раўажланыўына унамлы тәсир көрсетеди. Ана тилимизди аз ғана болса да үйрениў хэм изертлеў оның референс сыяқлы тил кубылысларын тереңрек түсиниўимизге жақыннан жәрдем береді. Бициң англис тилиндеги референслерди ана тилимизге салыстырмалы таллаў жумысымыз «дискурс анализ»диң басқа да элементлерин изертлеўге бағдар көрсетип береді деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Michael McCarthy. Discourse analysis for language teachers. –United Kingdom: Cambridge University press. 2009. 214-p.
2. Qurbonova M, Yo’ldashev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet. 2014.
3. Rowling J.K. Harry Potter and the Philosopher’s stone. –London: Bloomsbury. 1997.
4. Айтматов Ш. Боранлы бәндирги. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1993. 368-б.
5. Шолохов М. Тыныш Дон. –Нөкис: “Қарақалпақстан” 1988. 572-б.
6. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. –Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1979.
7. Қарақалпақ фольклоры. 2-том. –Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1977.
8. Дәўлетов М., Дәўенов Е. Қарақалпақ тили. 8-класс ушын сабақлық. –Нөкис: “Билим”, 2010, 128-б.
9. Айтматов Ч. Оқ кема: киссалар /Асил Рашидов. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. 432-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада англиз ва қарақалпақ тилларидаги референслар ва уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари киёсий ўрганилган. Референс “Дискурс тахлил” фанидаги матнларда қўлланилади. Мақола муалифлари ҳар икки тилдаги референсларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини кўрсатиб берган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается сопоставительному изучению референса в английском и каракалпакском языках. Референсы применяются в текстах по предмету «Анализ дискурса». Авторы статьи пытаются показать сходства и отличительные особенности референсов в английском и каракалпакском языках.

SUMMARY

The article deals with the comparative analysis of references in English and Karakalpak languages. References are used in texts in the subject «Discourse analysis»: The authors of the article try to show the similar and different features of references in English and Karakalpak.

«MAN» - «АДАМ» КОНЦЕПТОСФЕРАСИ БИРЛИКЛАРИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Г.К.Кдырбаева – филология фанлари доктори (PhD)

М.Султанова - талаба

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: концепт, концептосфера, изоҳли анализ, оламнинг лисоний манзараси.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, дефиниционный анализ, языковая картина мира.

Key words: concept, concept sphere, definitional analysis, language view of the world.

Жаҳонда турлича лингвомаданиятлар доирасида ахборотнинг инъикос этилиш шакллари ва лисоний воситаларини аниқлашга катта аҳамият берилмоқта. Инсон омили ҳозирги пайтда оламни билишда, англашда ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқта. Шу сабабли антропоцентрик ёндашув бугунги кун тадқиқотларининг, шу жумладан, тилшуносликнинг хэм энг муҳим йўналишларидан бири хисобланади.

Лингвомаданиятшуносликни бугунги кунда тилшуносликнинг жадал ривожланаётган, тилда ўз ифодасини топаётган ва барқарорлашаётган ҳалқлар маданиятини кишилар ўртасидаги муносабатларнинг муайян бир шакли сифатида тадқиқ қилишни янги йўналиш сифатида талқин қилиш мумкин. Когнитив тилшунослик лисоний тафаккур фаолияти ва миллий менталитетни муайян шахсга, ижтимоий ёки этник гуруҳларга хос бўлган ҳамда онгдаги когнитив стереотиплар мажмуасига тегишли бўлган, борлиқни идрок қилиш ва тушунишнинг ўзига хос воситаси деб қарайди [1:51].

«Одам» концептосферасининг лисоний ядроси таҳлили кўрсатишича, англиз ва қарақалпақ тилларида «man»-«адам» концептосферасининг *яқин киши* сифатида идрок

қилинишида умумийлик мавжуд, концептосфера персонификациялашган ҳолда яқин қариндош сифатида *ana/mother, aga/father, shaqarq/family, agayin tuwysqan/relatives* вербализаторлари орқали ифодаланади. Бунда «man» концептосфераси асосан I (*мен*) маъносини ифодалайди, яъни «man» (*одам*) бу энг яқин киши, яъни ўзидир. Бундай тушунчалар мазмунининг ўзига хослиги шундаки, уларда алоҳида шахс сифатида одамнинг образи ифодаланади. Қарақалпақлар дунёқараши ва турмушида «адам» халқнинг ролига, этносининг, наслнинг яхлитлиги ва яшовчанлигига алоҳида аҳамият берилади, шу сабабли *адам*, биринчи навбатда, тирик мавжудот, одамлар жамоасининг аъзоси сифатида идрок қилинади.

Концептосферанинг концептуал таҳлилин амалга оширганда концептосфера номлари вербализаторлар сифатида киёсий, тавсифий ва этимологик сатҳларда таҳлил қилинади.

«Адам» концептосферасининг вербализатори қарақалпақ тилининг изоҳли луғатидаги тавсифи жуда қисқа берилганини таъкидлаш жоиз. Бу бирлик фақат «ақлли мавжудот», «халқ», «инсоният» семалари билан изоҳланган. Англиз тили изоҳли луғатларида эса *man*

вербализатори нисбатан тўлиқроқ ва равшан талқин қилинади. Шу сабабли биз «адам» концептосфераси вербализаторларининг бадий, публицистик, илмий ва диний матнлардаги қўшимча маъноларини аниқлашга уриндик. Ушбу манбалардан олинган «адам» концептосфераси сатҳларига кирувчи мисол танлаб олинди ва ҳар қил услубдаги матнлар таҳлил қилинди. Таҳлил асосида қўйидаги семалар аниқланди: «*тири жан ийеси*», «*перзент, зүрият, бала, киши жастағы адам, сағыйра*», «*аламан, бир топар инсанлар, халқ, жыйын, журт*», «*ғамхорлық етуйши, тирепберди инсан, исенер тау, қорған*», «*жынысыый хам жас өзгешелигине ийе инсанлар (еркек адам, нашар адам, ер (жигит) бала, кыз бала, ғарры, кемпир)*».

Инглиз тили онлайн кўринишидаги изоҳли луғати ва Macmillan English Dictionary for Advanced Learners луғатидаги марказий вербализаторнинг мос келмайдиган таърифлари аниқланди. Масалан: Виртуал онлайн луғатда «одамнинг бирор жамиятга мансублиги ва унинг жинси» қўйидаги шаклда берилган: *a member of the species Homo sapiens or all the members of this species collectively*, аммо иккинчи луғатда инсоннинг бирор жамиятга мансублиги умуман белгиланмаган ҳолда қўйидаги тавсиф берилган: «*a man who is connected with a particular place*», гендерли фарқлар эса яна бошқача берилган: «*a person of either gender/Some people do not like to use this word in this way because they think it is offensive to women*» [2:287].

Ҳар иккала тилдаги луғатларда ўхшашлик фақат ифодаланувчи умумий маънода кўзга ташланади. Масалан, қорақалпоқ ва инглиз тили луғатларида «man» - «адам» бир хил от сўз туркуми таркибидаги маъноларида ўхшашликларга эга. Бинобарин, инглиз тилининг изоҳли луғатида «man» феъл сўз туркуми сифатида ҳам ифодаланган, яъни «*одам билан жиҳозлаштириш, хизмат қилдириш ёки муҳофаза; одамлар орқали ҳимояланиш; Овда қирғийни одамнинг борлигига ўргатиш*». Қорақалпоқ тилида «адам» концептосферасининг марказий вербализаторининг бундай тавсифлари учрамайди. Жумладан, инглиз тилида «man» лисоний бирлиги асосан «одам» ва «эркак» сифатида тавсифланади, аммо унинг *one of the pieces used in playing certain games, as chess or checkers* «шахмат ёки шашка ўйини иштирокчиси (пешка)» (ўйинда, ҳаётда шашка ўйинининг пиёдаси бўлмоқ) сифатида тавсифланиши каби қизиқ ҳолат ҳам учрайди. Қорақалпоқ лисоний онгида эса бундай ҳолат кузатилмади ва одам асосан «тирик, ақлли мавжудот» тушунчаси билан тавсифланади.

Мақолларни қиссий таҳлил қилиш учун дастлаб уларни семантик ва вазилавий гуруҳларга таснифлашимиз лозим. Мақолларни танлашда «одам» концептосферасига кирувчи

интеллект, ташқи кўриниш, айрим психологик белгилар, касбий сифатлар, темперамент, қариндошлик алоқалар, ижтимоий мақом, ёшига доир тафсилотларини лисоний воқеалантириш усуллари таянчик.

Инглиз мақолларининг аксариятида меҳнат фаолияти «do, make, try, help, exercise» феъллари иштирокида воқеалантирилган, қорақалпоқ тилида эса «*мийнет*», «*ошумс*», «*ис*», «*еңбек*», «*ҳаракет*» етакчи вербализаторларга айланади. Қорақалпоқ маданиятида инсоннинг меҳнат фаолиятига алоҳида ҳурмат билан қаралади. Масалан: *Мийнет сүйген ҳеи ўақытта кем болмас, Мийнеттен қашқанды адам деп болмас (Меҳнатни севган ҳеч қачон кам бўлмас, Меҳнатдан қочгани одам деб бўлмас)*. Лекин инглиз тилидаги «*Only fools and horses work*» (Фақат аҳмоқлар ва отлар ишлашади) мақолида «одам»ни ифодаловчи бирлик сифатида «*fools*» (аҳмоқлар) ва «*horses*» (отлар) ишлатилган ва юқорида келтирилган қорақалпоқ мақолига умуман зид маънони ифодалайди [3]. Бинобарин, «*One chick keeps a hen busy*» (бир жўжа бир товуқни банд қилади) инглиз мақолига эквивалент сифатида қорақалпоқ тилидаги «Бир бала бир кемпирди шаршатады» мақолини келтирсак бўлади (мисол-слайд).

Юқорида келтирилган гуруҳлар асосида «man» - «адам» концептосферасини воқеалантирувчи инглиз ва қорақалпоқ мақоллари ҳам қўйидаги гуруҳларга тақсимланади: Одоб ахлоқ хусусияти, ижтимоий ҳолат ва вазият, ақл ва интеллект, жисмоний ҳолат ва ташқи кўриниш, меҳнат фаолияти, оила ва оилавий алоқалар (диаграмма-слайд).

Юқорида келтирилган таҳлилларга асосланиб, «одам» концептосферасини ботинан ва зоҳиран изоҳловчи паремиялар одамнинг умумий «паремиологик портрети»ни ҳосил қилади, дейиш мумкин.

Тадқиқот жараёнида тўпланган материаллар таҳлили асосида қўйидаги янгиларга эришилди:

тадқиқотда инглиз ва қорақалпоқ лисоний маданиятлари лингвокогнитив ва лингвомаданий йўналишларида илк бора қисқаниб ўрганилганлиги исботланди;

қисқаниб ўрганилган маданиятлардаги «man» - «адам» - концептосферасининг воқеалантирилиши ҳолатлари тадқиқи уларнинг маданиятлараро ўзига хос хусусиятлари асосида аниқланди;

тадқиқотда «man» - «адам» концептосферасига оид концептларнинг лисоний воқеаланиш усуллари турлича лисоний тузилмалар кўринишида бадий, паремиологик, фольклор, диний дискурсларда ёритиб берилган, инглиз ва қорақалпоқ тиллари номинатив майдонида «man» - «адам» концептосферасини изоҳловчи универсал ва миллий ўзига хос компонентларнинг фарқлари очиб берилди.

Литература

1. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2012. № 5. 50-55-б.
2. Қарақалпақ тилининг тусиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. Т. I. 287-б.
3. The American Heritage® Dictionary of the English Language, Fourth Edition copyright ©2000 by Houghton Mifflin Company. Updated in 2009. Published by Houghton Mifflin Company. All rights reserved.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қорақалпоқ тили олам лисоний манзараси «Man-одам» концептосферасининг таҳлилари билан боғлиқ ҳолда қараб чиқилди. Концептуал таҳлил асосида илимий тадқиқот ишлари олиб борилди. Лексик қисм «man-одам» Туркий тилларнинг этимологик луғати ва инглиз тили изоҳли луғати ёрдамида таҳлил қилиниб, кенгрок тадқиқотлар учун имконият яратилди.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящается анализу концептосферы «Man-адам» в каракалпакской языковой национальной картине мира. В статье исследование проводилось на основе концептуального анализа. Лексическая единица «man-адам» анализировалась с помощью этимологического словаря тюркских языков и толкового словаря английского языка, что может служить подготовительным этапом для дальнейшего концептуального анализа.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the concept “Man-адам” in the Karakalpak national view of the world. The investigation was done on the basis of the conceptual analysis. A lexis unit “man-адам” was analyzed with the help of the etymological dictionary of the Turkic languages and monolingual English dictionary, which will serve as a preparatory stage for further investigations in conceptual analysis.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИН ЕЛЕ ДЕ ТЕРЕЦИРЕК ИЗЕРТЛЕҮ ХӘМ РАҮАЖЛАНДЫРЫҮ ХАҚҚЫНДА

К.М.Кошанов – профессор

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қорақалпоқ тили, низом, ривожланиш, кенгаш, ўқитиш.

Ключевые слова: каракалпакский язык, закон, развитие, совет, обучение.

Key words: Karakalpak language, law, development, advice, teaching.

Мақалада миллийлигимиздин тийкары болган, мәмлекетлик тилимизди теренирек изертлеу хәм раўажландырыу, сондай-ақ оны оқытыудағы айырым машқалаларға тоқтап өтиу мақсет этилген.

Алфавиттин туракылыгы, әпиўайылылыгы хәм қолланыуға аңсатылыгы халық саўатлыгының ең биринши тийкары болары сөзсиз. Алфавитке қайта-қайта өзгерислер киргизе беріу халықтың саўатлылығына, мәдениет хәм со-